

ПРЕДАВАЊЕ ПО ПОЗИВУ

Правци и изазови српске лексикографије у XXI веку

Рајна Драгићевић

 <https://orcid.org/0000-0001-7833-1027>

Универзитет у Београду – Филолошки факултет (Србија)

rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

Сажетак

Рад је посвећен општим питањима о најважнијим речницима савременог српског језика, о *Речнику српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, *Речнику српскохрватској књижевној језика МС* и *Речнику српској језика МС*. Описана је релевантна српска металексикографска литература која је у великој мери посвећена или инспирисана управо наведеним речницима. Чињенице о најважнијим речницима савременог српског језика послужиле су као увод у представљање пројекта израде новог вишетомног речника савременог српског језика Матице српске, у којем ће бити обрађена лексика српског језика из друге половине XX века и првих деценија XXI века. У раду се проблематизује појам *корисничка лексикографија*. Скреће се пажња на различите недоумице у вези са селекцијом лексике која ће бити обрађена у новом речнику МС и на друга питања у вези са концепцијом, изворима и електронским корпусом за тај речник.

Кључне речи: речници савременог српског језика, једнојезичка лексикографија, неологизми, електронски корпус, извори за речник, кориснички приступ лексикографији, српски језик.

Abstract

The paper focuses on the general matters regarding the most relevant dictionaries of the contemporary Serbian language, i.e. *The SANU Dictionary of the Serbo-Croatian Standard and Vernacular Language*, *The Matica Srpska Dictionary of the Serbo-Croatian Standard Language* and *The Matica Srpska Dictionary of the Serbian Language*. It describes the relevant Serbian metalexicographical literature which is mostly dedicated to or inspired by these very dictionaries. The facts about the major Serbian language dictionaries have served as an introduction to the presentation of the Matica Srpska project of compiling the new multivolume dictionary of the contemporary Serbian language, which will treat the lexis of the Serbian language from the second half of the 20th and the first decades of the 21st centuries. The paper discusses the concept *user's lexicography*. It points to various doubts related to the selection of the lexis to be treated in the new Matica Srpska dictionary, and to other issues regarding the conception, sources and electronic corpus for that dictionary.

Keywords: dictionaries of the contemporary Serbian language, monolingual lexicography, neologisms, electronic corpus, dictionary sources, user-oriented approach to lexicography, Serbian language.

1. Увод

Матица српска је пре неколико година започела израду новог вишетомног речника савременог српског језика (РМС2). У овом раду представљају се научни и друштвени контекст у којем се израђује овај речник, а затим се осветљавају и основне замисли овог пројекта. Нови речник у великој мери ослања се на досадашњу традицију српске лексикографске школе, али донекле и одступа од ње. Шири циљ рада јесте да се укаже на развојни пут српске лексикографске школе и на разлоге који доводе до делимичног напуштања досадашње традиције у новом лексикографском пројекту.

2. О српској металексикографији у најкраћим цртама

Основни правац развојног пута српске лексикографије одувек је био условљен друштвеним и историјским приликама и потребама, од којих су најважније прилагођавање српског народа животу у Аустроугарској, а затим у Југославији. Српска ћириличка лексикографија почела је да се развија у XVIII веку, након неколико таласа сеоба српског народа у Хабзбуршку монархију. Живот у новој средини захтевао је прилагођавање Срба и упознавање, пре свега, са немачким и латинским језиком, али и другим језицима оних народа с којима је српски народ ступао у трговачке и културне везе, нпр. са грчким и

француским језиком. Зато су у XVIII веку састављани двојезични речници са базичном лексиком која је помагала Србима да у новој држави задовоље основне комуникационе потребе с народима који су говорили доминантним језицима¹. Историјске, друштвене и културне прилике, оличене у илирској идеологији, довеле су и до најважнијег српско-хрватског лексикографског пројекта започетог у XIX веку, а то је РЈАЗУ, чији је први уредник био Ђ. Даничић, који је целокупан свој *Речник из књижевних сѣшарина српских* прелио у овај значајни историјски речник. Половином XX века, због потребе за кодификацијом заједничког српскохрватског (хрватскосрпског) језика у Матици српској настао је РМС1 (у прва два тома у суиздању с Матицом хрватском). Највећи српски лексикографски пројекат, а то је РСАНУ, иако је крајем XIX века осмишљен и првобитно конципиран као речник српског језика, почео је половином XX века, у социјалистичкој Југославији, да се објављује као речник српскохрватског језика.

Сви остали једнојезички речници настали су по угледу на ове или у односу према њима. Ови речници представљали су основу и за настанак и развој српске теоријске лексикографије, оличене у радовима, зборницима и монографијама. Прилично детаљне библиографске податке о лексикографским публикацијама српске лексикографске школе дали су Д. Шипка и Ђ. Оташевић. Последње године XX века, Д. Шипка је у Америци објавио библиографију речника који су издати у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини (ЏИРКА 2000), а 2007. године, из штампе је изашла и његова библиографија лексиколошке и металексикографске литературе (Шипка 2007). На ове публикације надовезао се Ђ. Оташевић, који је у два наврата (ОТАШЕВИЋ 2014; 2024), објавио допуне тих прилога. Захваљујући овим ауторима, српска теоријска и практична лексикографија библиографски је описана потпуније него многе друге области српске лингвистике.

Широком опису српске лексикографије посвећене су и две колективне монографије (ДРАГИЋЕВИЋ 2014; ТЕШИЋ и др. 2018). У првој су описани уобичајени поступци у српској једнојезичкој лексикографији од селекције одредница, преко граматичких, онда и етимолошких података који се уобичајено уносе у једнојезичке речнике, употребе квалификатора, дефинисања и распоређивања значења, па до уношења парадигматски повезаних лексема у речнички чланак и обраде израза. Искусни српски лексикографи, они који су запослени на изради РСАНУ, описали су праксу израде речника, али и своја искуства и недоу-

мице у свим фазама рада на речнику и показали сву сложеност и лингвистичку свеобухватност лексикографског посла.

Потоња колективна монографија посвећена опису српске лексикографије (ТЕШИЋ и др. 2018) садржи попис и анализу српских речника, од којих су они најважнији заслужили посебна поглавља, а остали су тематски груписани. Поглавља у монографији посвећена су историјским, етимолошким, деривационим, дијалекатским, терминолошким, фразеолошким, фреквенцијским, асоцијативним, синонимским, правописним и граматичким, електронским речницима, као и речницима страних речи, нових речи, митолошким и фолклорним, ономастичким, тематским, речницима жаргона и табуизираних лексике, речницима језика писаца, двојезичним речницима. Сви су они објављени у минула два века, након Вуковог *Рјечника* (1818), а обележавање двестогодишњице Вуковог *Рјечника* био је повод сабирања и анализе резултата српске практичне лексикографије.

Посебан значај за српску теоријску лексикографију имају зборници радова са научних конференција посвећених лексикографији и лексикологији. Серију ових публикација отвара зборник који садржи саопштења са прве српске (вероватно и југословенске) лексикографске и лексиколошке конференције, одржане 1980. године у Београду и Новом Саду (ЋУПИЋ 1982). Затим следи зборник истог наслова (ЈЕРКОВИЋ 1984), чијем је објављивању такође претходила конференција на југословенском нивоу. Низ се наставља зборником објављеним скоро двадесет година касније (ГОРТАН-ПРЕМК – ВАСИЋ 2002), коме се прикључују додатна два зборника (РИСТИЋ и др. 2016; РИСТИЋ и др. 2021). Овај последњи зборник значајан је и због тога што су на конференцији која је претходила његовом објављивању учествовали и чланови Комисије за лексикографију и лексикологију Међународног славистичког комитета, чији су радови значајно допринели осветљавању важнијих теоријских питања из перспективе већег броја језика и различитих школа словенске лексикографије. Низ се завршава зборником (КОВАЧЕВИЋ 2022) који је настао у оквиру серије зборника посвећених различитим језичким дисциплинама, од фонетике до синтаксе савременог српског језика. Ова публикација значајна је због тога што се у том контексту показала доминација лексикологије и теоријске лексикографије у српској лингвистици у односу на друге језичке области, и по броју истраживача који се њоме баве и по аутентичности приступа и могућности идентификације српске школе лексикологије и лексикографије.

Нема много ауторских монографија посвећених лексикографији у Србији, али их је баш зато вредно

¹ Најпотпунији критички приказ српске лексикографије XVIII века дао је В. Гутков (1993). Неки аспекти ових речника испитани су и у Драгићевић (2018: 82–117).

споменути. Још давне 1970. године, М. Пешикан, водећи лексикограф, који је оставио дубок траг у раду на РСАНУ, објединио је своја лексикографска преиспитивања у поглављу *Из лексикографије* у својој монографији (Пешикан 1970). Важно је приметити да је уврежено мишљење да је прва монографија посвећена лексикографији објављена 1971. године (ZGUSTA [1971] 1991), али је М. Пешикан и пре тога објавио књигу, чији је добар део посветио лексикографским питањима².

За српску лексикографију веома су важна и питања која су покренута у књизи Т. Прћића (PRČIĆ 2018), у којој је овај аутор описао проблеме и предложио даље правце српске лексикографије, имајући у виду, на једној страни, досадашња лексикографска достигнућа далеко напредније англосаксонске лексикографије и, на другој страни, реалне потребе и могућности српске лексикографије.

3. Српски речници као научни пројекти

За разлику од неких других земаља у којима се значајна лексикографска остварења сачињавају у најразличитијим приватним и државним издавачким кућама, најважнији српски речници везани су за научне институције и представљају пројекте које финансира држава. У овој чињеници видимо и један од основних разлога због којег српској лексикографији недостају многи мањи, практични речници који су неопходни лингвистима за научна истраживања (нпр. различити деривациони или рекцијски речници, затим речници антонима, паронима, лажних пријатеља итд.), али и за потребе других корисника којима речници служе за лакше савладавање градива у школи, за читање лектире, за савладавање језичких недоумица, за учење страних језика, решавање укрштених речи итд.

Најважнија научна институција у којој се израђују српски речници јесте Институт за српски језик САНУ. Стручњаци запослени у овом Институту заокупљени су изразом РСАНУ, *Етимолошкој речника српској језика*, *Речника црквенословенској језика*, па за остале речнике не преостаје довољно времена. Поткрепљујемо ову чињеницу једним размишљањем академика П. Пипера, које је он изнео поводом предлога о промени назива РСАНУ, али може се изложити и поводом проблема који смо управо изнели:

² Ради пуне истине треба нагласити да је Згустин приручник прва утицајна књига посвећена лексикографији, али да је још 1950. године у Мадриду објављена књига Х. Касареса *Introducción a la lexicografía moderna*. Л. Згуста (ZGUSTA 1991: 16) наводи да је, међутим, реч о ауторовом зборнику радова. У Шпанији је доживела три издања, а последње је било 1992. године (CASARES 1992). Можемо претпоставити да један од фактора због којих књига није доживела планетарни успех лежи у чињеници што је написана на шпанском језику.

И једно и друго решење очигледно има и добрих страна и недостатака. Мислим да би Речник САНУ требало наставити и довршити под садашњим насловом, али да он не би *шребало да и следећих двадесет или више година има ајсо-лујни йриоритет у односу на све друге зајатке савремене српске лексикографије*, [подвукла Р. Д.] на пример, такве као што су развијање корпусне лингвистике, електронске лексикографије, израда софтвера за српски језик, термилолошких речника, различитих специјалних речника (нпр. акценатски, синтаксички, граматички и др.). [...] Требало би, дакле, наставити, убрзати и довршити рад на великом речнику српскохрватског језика не мењајући његов наслов ни концепцију, али приоритет српске лексикографије треба да буду модерни речници савременог српског језика, а не *Речник српскохрватској књижевној и народној језика* (Пипер 2015: 50).

Друга научна лексикографска институција, која такође ради на значајним лексикографским пројектима, јесте Матица српска. Без довољно професионалних лексикографа и средстава, ова институција ослања се на волонтерски рад бројних сарадника, којима, по правилу, рад на тим речницима није једина преокупација, па се зато и на тим пројектима ради споро, а нови се ретко започињу јер их коче стари, велики, најзначајнији пројекти.

Иако студенти Катедре за српски језик слушају курс из Увода у лексикографију на којем им се препоручује да као животно опредељење изаберу лексикографију и да отварају издавачке куће и, ослушкујући потребе корисника, организују своје лексикографске пројекте, показало се да се млади људи нерадо опредељују за лексикографски посао. Разлога за то има више, а неке од њих изложио је М. Пешикан, сумирајући свој однос према лексикографском послу којем је посветио живот:

Кад приступа великим лексикографским подухватима, нашем лингвистичком раднику морало би бити извесно:

- да ће једном у суштини анонимном послу морати посветити толико рада колико би – бар количински – било у индивидуалном раду довољно за читаве серије лингвистичких студија;
- да ће много онога што испита и закључи морати оставити неречено, а и оно што каже и покаже остаће у стручној дискусији незапажено или чак искоришћено, а непоменуто; кад нпр. неки синтаксичар објави у часопису расправу о једном везнику, то улази у његов списак радова и улази у литературу на коју су каснији испитивачи дужни да се позову – али ако се у описном речнику тај везник обради и много успешније, неће се ни знати ко је то урадио;
- да ће због колективног карактера посла бити суодговоран и за туђе грешке (чак и штампарске), да неће моћи спроводити низ поступака које сматра оправданим а да ће се морати придржавати којегчега што лично не сматра умесним; [...]
- ИПАК су речници ваљда најдуговечнија лингвистичка дела. Превазићи ће се Маретићева граматика, позаборавиће се његов превод Хомера – али ће Рјечник ЈАЗУ (у који је Маретић унео свој драгоцен прилог) и даље бити активни приручник многих слависта у свету [...]

- Ипак су многи речници далеко надживели критике, па и поруге, које су знале остати више сведочанства о људима и обичајима него о делу којему су упућене.
- Ипак је појава сваког речника богатијег од његових претходника велики културни догађај (Пешикан 1970: 147–149).

Младе србисте обесхрабрује чињеница да иза лексикографских дела у Србији обично стоје научни тимови најбољих стручњака за српски језик и зато се некима од њих чини да нису дорасли лексикографском послу. Међутим, искусни српски лексикограф М. Николић ублажавао је ту несигурност недовољно вичних лексикографа речима да је „сваки речник бољи од оног мог који нисам написао”.

4. Речници који стварају лингвистику

Три најважнија и најцитиранија српска речника сачињавају комплет који се састоји од речника великог обима (РСАНУ), речника средњег обима (шестотомни РСМ или РСМ1) и речника малог обима (једнотомни РСЈ). Сва три ова речника јесу пројекти јединствене српске лексикографске школе, што се огледа у чињеници да их је састављао исти лексикографски тим из Института за српски језик САНУ. Осим тога, ови речници надовезују се један на други — у касније насталим користе се решења претходних.

Проф. Д. Гортан-Премк, један од стубова српске лексикографије и један од аутора сва ова три речника, често је на својим предавањима наглашавала да „лексикографски пројекти настају у време великих националних узноса”. Сва три речника представљају идентитетске пројекте јер су засновани на идеји да се нација идентификује кроз језик и да се речницима језик фиксира.

Ови речници су донекле нормативни јер их корисници користе да би сазнали нормиран акценат, граматичке облике и значења. То значи да се користе као важни језички приручници, а не само као ризнице речи. У сва ова три речника уткани су вишедеценијски резултати научних истраживања целокупне српске научне заједнице, а не само научни ставови лексикографа који су их израђивали.

Истовремено је на делу и утицај у супротном смеру — ови речници стварају српску лингвистику. Тешко је замислити научни рад из било које области лингвистике, а да у њему није консултован бар један од ових речника. То значи да су речници поникли из србистике, али су у исто време и темељ за даља србистичка истраживања.

5. Стари и нови речници савременог српског језика Матице српске

Шестотомни РСМ1 објављиван је од 1967. до 1976. године. Прва два тома урађена су заједно са Матицом хрватском. Речник су израдили лексикографи Института за српски језик САНУ. Године 2007, на основу овог речника настао је једнотомни РСЈ.

РСМ1 почео је да се израђује у складу са тачком 5 Новосадског договора (1954):

Ради искоришћавања целокупног речничког блага нашег језика и његовог правилног и пуног развика неопходно је потребна израда приручног речника савременог српскохрватског књижевног језика. Стога треба поздравити иницијативу Матице српске која је у заједници са Матицом хрватском приступила његовој изради.

У овом речнику описане су речи стандардног језика од краја XIX века до педесетих година XX века. За његову израду коришћено је укупно 700 српских и хрватских извора (око 450 књижевних дела, око 30 уџбеника, 20 приручника, око 30 речника и енциклопедија, око 30 годишта часописа, 10 годишта дневних новина и нешто више од 20 књига које се убрајају у стручну литературу). Ексерпција ових дела није била потпуна, већ су се на листићима нашле само пробране речи. Из данашње перспективе чини се необичним да је на основу овако малог броја извора настао речник од 150.000 речи који је и данас функционалан, иако је прошло скоро пола века од његовог објављивања.

Премда овај речник задовољава многе потребе корисника, у њему није обрађена лексика која одликује српски језик у другој половини XX века и у првим деценијама овога века. Потребне за оновременом лексиком не задовољава ни РСЈ зато што је настао скраћивањем шестотомника, без новог корпуса, уз несистематско обогаћивање новим речима. РСАНУ такође несистематски уноси новије речи у свој корпус. Све је то изазвало потребу за речником савременог српског језика у којем ће на основу пажљиво балансираног корпуса бити обрађена лексика савременог српског језика из друге половине XX века и прве четвртине XXI века. Организацију овог пројекта преузела је на себе Матица српска.

6. Израда новог вишетоног речника Матице српске (РСМ2)

Циљ Матице српске јесте да у новом речнику савременог српског језика (РСМ2) буде пописана и обрађена лексика српског језика друге половине XX века и првих деценија XXI века. Речник ће имати нешто више од 100.000 речи. Корпус за овај речник вишеструко је богатији од корпуса за израду РСМ1.

Сачињава га око 4.500 извора. Списак књижевних извора сачинила је комисија чији су чланови угледни стручњаци за савремену српску књижевност. На том списку налази се око 1450 извора (око 800 књижевних дела, око 200 дела преводне књижевности и око 450 приручника, научних и стручних дела из књижевности). Осим књижевних извора, у речнику ће се наћи пробрана лексика из око 90 речника, 100 недељника, часописа, зборника, 30 одабраних бројева дневних новина, између 20 и 30 уџбеника из свих предмета за све разреде основне школе и гимназије, као и нека књижевна дела која су прописана као школска лектира. У изворе улазе и докторати, затим разговорни језик учесника телевизијских или радијских емисија који се помоћу одговарајућих програма претвара у писани текст. Број извора ће се повећавати јер је планирано богаћење корпуса бар до краја израде РМС2. Неке публикације добијене су од издавача у електронском облику, али многе се морају скенирати и припремити за употребу у електронском корпусу.

6.1. Приступ обради грађе у РМС2

Обрада прикупљене грађе засниваће се на традицији српске (београдске) лексикографске школе. РМС2 замишљен је као један од речника из колекције лексикографских дела Института за српски језик САНУ и Матице српске. Приликом акценатске и граматичке обраде одреднице, дефинисања и распоређивања значења, лексикографи ће имати пред собом сва три постојећа речника (РСАНУ; РМС1; РСЈ) и користиће се решењима примењеним у њима кад год је то могуће. Већ постојеће дефиниције значења лексема биће поткрепљене новом грађом, што ће бити потврда да се дата лексика и даље користи у савременом српском језику. Полисемантичке структуре неких лексема биће допуњене новим значењима које ће потврдити грађа из корпуса за речник. Оне лексеме и њихова значења које нису потврђене у корпусу, а обрађене су у неком од досадашњих речника, неће пронаћи своје место у РМС2. Нове речи које су регистроване у корпусу биће обрађене у РМС2, под условом да имају одговарајућу фреквенцију и да задовољавају неке критеријуме о којима касније говоримо (в. одељак 7.1).

Неговање традиције огледа се и у томе што се као грађа за РМС2 користе листићи са примерима куцањем на писаћој машини седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Листићи су сачувани у депоу Матице српске, а грађа је прикупљана с идејом да се ажурира РМС1, што никад није урађено. Листићи се скенирају и сабирају у електронском корпусу за РМС2. Тиме се донекле попуњава грађа из времена

из којег не постоје електронски извори, али се истовремено и указује поштовање лексикографима чија се идеја наставља.

Традиција ће ипак бити донекле нарушена. Један од разлога лежи у чињеници да ће речник имати и електронско издање, а не само штампано. Простор у речнику слободније ће се користити, јер је уштеда простора једно од начела у изради штампаних речника. У досадашњим српским речницима, врло селективно су обрађени, на пример, трпни придеви, глаголски прилози, глаголске именице, а у РМС2 ће их бити много више. Показало се, на пример, да због правила да се глаголске именице не обрађују, у речницима српског језика нема именице *исцртаживање* (коју корпус за РМС2 региструје чак 29.786 пута), а нема ни именица *стварање*, *исловање*, *интересовање*, *улајање*, *предавање*, *бомбардовање*. Све наведене лексеме очигледно су се лексикализовале и одвојиле од мотивних глагола. Међутим, има и мање лексикализованих глаголских именица, оних код којих се осећа јача веза са мотивним глаголима, али које ипак заслужују обраду у речнику. У ову групу спадају, на пример, *крећање* (11.104 потврде), *шрајање* (6.904 потврде), *ојраничење* (5.768 потврда), *исцртаивање* (5.665 потврда) итд. Ове лексеме и други глаголски облици који се често употребљавају, биће обрађени у РМС2.

Као још један пример одступања од традиције наводимо проблем степеновања одредница. У српској лексикографији степеновањем се не обележавају само хомоними, већ било које лексеме које имају исти фонемски састав и исти акценат, нпр. именица *бѣсан*¹ и придев *бѣсан*², *добрo*¹ (именица) и *добрo*² (прилог). Данас када знамо да разликујемо хомонимију од сличних појава, за овакве језичке процесе биће пронађена посебна решења.

Да би грађа била лакше претражива, биће уведено више квалификатора јер је један од циљева пројекта да рад на РМС2 буде основа за израду мањих речника, на пример, речника застареле лексике, неологизама, оканализама итд. Да би се тај циљ остварио, важно је да лексикографи приликом обраде лексема, имајући пред собом примере употребе, што прецизније одреде њихов статус и означе га квалификаторима. Тако, на пример, мора се разрадити начин квалификације тзв. субјективне оцене. У досадашњој традицији уобичајена је заједничка употреба квалификатора *гем.* и *хиј.* и, на другој страни, *ауџм.* и *ијej.* Данас је, међутим, порастао број деривата који имају деминутивну творбу и пејоративно значење, затим неутралну творбу и пејоративно значење итд. Број пејоратива је порастао, што је у вези са чињеницом да је порастао број експресивних лексема, а

међу њима је највише пејоратива. Све ове лексеме треба класификовати и квалификовати на одговарајући начин.

Током последњих десетак година, докторирало је много младих лексикографа запослених у Институту за српски језик САНУ. Један од њихових задатака био је и да опишу обраду језичке грађе која је представљала тему њиховог доктората у РСАНУ и другим речницима савременог српског језика и да изнесу предлоге за побољшање обраде у неким будућим речницима. Израда РМС2 јесте добра прилика да се научни резултати тих докторских дисертација примене. Тако се, на пример, у докторатима дају предлози за потпунију обраду збирних именица, тематских група глагола, типова застареле лексике, префиксираних глагола, именичких паронима, лексема које су у парадигматском односу са одредницом итд. Промене које се предлажу у докторатима углавном нису велике, а њихова суштина је обично у вези са већом систематичношћу обраде.

6.2. Кориснички приступ

Једна од важних тенденција савремене лексикографије тиче се тежње ка задовољавању потреба корисника речника. Другим речима, речници се оцењују у односу на степен примене корисничког приступа. Овај концепт стигао је из оних лексикографских традиција, пре свега из америчке, где постоји наручилац посла, финансијер којем лексикограф испоручује своје речнике. РМС2, као и остали речници савременог српског језика о којима говоримо у овом раду (РСАНУ; РМС1; РСЈ), састављају се као државни, идентитетски пројекти за општу употребу. То су дела од културног значаја. Имају широку публику, велик број корисника са различитим потребама. Израђују се свеобухватно, тако да у њима потребне податке могу пронаћи ученици, студенти, новинари, професори, научници, писци, лектори, странци који уче српски језик итд. Ти речници задовољавају потребе свих корисника, а не само неких одређених, пошто ова лексикографска дела не спадају у специјалне речнике мањег обима којима се намирују специјалне потребе пробраних корисника.

Д. Шипка (2019: 12–13) разликује системски од комуникативног приступа лексикографији. Као пример за први приступ наводи лексикографска начела системске лексикографије Ј. Д. Апријеса, а за комуникативни приступ потврде проналази у погледима на лексикографију у делу Јонга и Пенга (YONG – PENG 2007). Лексикографи који су усредсређени на системски приступ примењују универзална начела која су корисна чак и за рачунарску обраду података, а они који се залажу за комуникативни приступ држе

до корисника речника, па су њихова лексикографска дела културолошки маркирана, национално специфична, јер се подаци излажу за представнике одређене лингвокултуролошке заједнице. Д. Шипка (2019: 11) заступа комуникативни, а не системски приступ, а свој рад започиње овим размишљањем: „Једнојезични рјечници представљају мапе нашег мишљења а истовремено и одлагалишта колективног памћења.”

У другом раду, Д. Шипка (ЏИРКА 2008) таксативно набраја потребе корисника двојезичних речника и наводи истраживања у којима је анкетним путем или на друге начине испитивано шта корисници траже у речницима. Р. Лев (LEW 2004) наводи бројна истраживања која показују да има речника који корисницима уопште не помажу у разумевању текста на страном језику, те проблематизује питање рецепције речника код корисника.

У РМС2 поштоваће се досадашња традиција комбиновања системског и комуникативног приступа. У приближавању кориснику нарочит значај имаће примери. У РМС2, као и у РСАНУ, РМС1 и РСЈ, примери су важнији од дефиниције и њиховом избору посвећује се велика пажња. Став о важности примера у речничком чланку често је наглашавала проф. Д. Гортан-Премк. Ево како је оценила *Двосмерни речник српског жаргона* Д. Андрића:

У речнику и у збирци речи сведочанство о употреби речи мора бити поуздано и информативно. Уобичајено је у лексикографији, и свакако с разлогом, да се то чини на два начина: давањем кратке, али довољне дефиниције из које се види значењска и употребна вредност речи (нпр. ако имамо више речи које значе кћер или девојку, ми морамо знати да ли је нека од њих реч од миља, хипокористик, или је пак погрдна реч, пејоратив, такође морамо знати да ли ту реч могу употребити родитељи у говору о својој кћери или се она јавља само у говору трећих лица) или давањем примера употребе речи, у облику реченице, или чак и ширег контекста, најбоље – и једним и другим. У речнику о коме је реч дефиниције нису увек довољне и потпуне, а примери употребе изостају и тамо где су могли бити дати. То овоме речнику смањује пуну употребљивост у филолошке сврхе, а сразмерно томе и значај (ГОРТАН-ПРЕМК 1976: 162).

У РМС2 наводиће се три или четири примера за свако значење (као у РМС1). Приликом селекције примера, водиће се рачуна о естетском критеријуму, географском, временском, стилском итд.

6.3. Нормативни приступ

РМС1, као речник књижевног језика, користи се и као нормативни речник српског језика. Лексика која је у њему обрађена препоручује се за употребу у складу са квалификаторима којима је класификована према функционалним и стилским регистрима. И РМС2 има задатак да прописује лексичку норму и да препоручује лексику добрих писаца као узорну. То

није лак задатак у времену културног преврата када језичке стандарде и моду диктирају масмедији, а не језик књижевности (исп. Химик 2004).

7. Тренутна фаза у изради РМС2

(Пре)мала група учесника на пројекту израде РМС2 (проф. др Р. Драгићевић, руководилац; проф. др Д. Вујовић, координатор за корпус; проф. др Б. Милосављевић, програмер, мр И. Ћелић, лексикограф, К. Сунајко, лексикограф, мр Д. Милорадов, лексикограф) посвећено испуњава више задатака истовремено.

Више пута, у неколико кругова, послата је молба издавачима да пошаљу Матици српској електронску верзију одређених својих издања. Издавачи нерado шаљу публикације плашећи се злоупотребе и због тога често инсистирају на уговору са Матицом српском о начину коришћења својих књига. И поред тога, може се рећи да је електронски корпус савременог српског језика који се израђује у Матици српској богатији књижевним делима од свих електронских корпуса савременог српског језика. Прикупљање књижевних дела, уџбеника, речника и часописа трајаће до краја израде речника, али и касније.

Нека дела из друге половине XX века морају се скенирати, а затим се обрађују према упутствима програмера. Дела која су у електронском облику такође захтевају одређену припрему пре него што заврше код програмера. Посао припреме грађе тежак је и захтева доста времена, концентрације и стрпљивости. И овај задатак ради се без прекида од када је отпочела израда вишетолика и наставиће се.

Др Б. Милосављевић, редовни професор Техничког факултета у Новом Саду, израдио је програм за израду речника. Овај програм је оригинално осмишљен за потребе израде РМС2. У овом послу свесрдно му помаже проф. др Д. Вујовић. Програм је повезан са електронским корпусом *Срџко*, који је такође за потребе пројекта сачинио Б. Милосављевић. Састав корпуса већ је описан у овом раду, а највећи део посла већ је завршен. Ипак, план је да се на корпусу ради чак и након објављивања РМС2 и да се он користи и за друге бројне потребе Матице српске и њених чланова.

7.1. Ка огледној свесци и проблеми са новим речима

Тренутно се припрема огледна свеска РМС2. За потребе огледне свеске, али и РМС2 у целини, у току је селекција лексике која ће у њему бити обрађена. Иако ће се водити рачуна о томе да у РМС2 буде обрађена лексика свих функционалних стилова (новинарског, научног, административног, разговорног), предност

се даје лексички књижевних дела угледних писаца јер овај речник има циљ да стави на располагање корисницима лексичко богатство савремене српске књижевности. Показује се, међутим, да је велик део лексике књижевних дела већ обрађен у досадашњим речницима савременог језика. Иако је лексикографски тим очекивао да ће електронски корпус показати да највише нових, у речницима још незабележених речи, долази у српски језик из пера писаца, који често осмишљавају творбено иновативне нове речи, показало се да највише нових речи долази из језика медија. Осим што нема много нових речи у језику књижевних дела, њихова фреквенција је веома ниска. Често се испоставља да се потврде за неке нове речи региструју у језику само једног писца, понекад само у једном књижевном делу. Поставља се, онда, питање треба ли у РМС2 обрадити, на пример, ове речи: *жабастџо*, *жабокречинастџи*, *жбунитишџе*, *жбунитишџи*, *желџовитџи*, *желџник*, *женскарсџиво*, *женскоцентџичан*, *живомукаџ*, *живоџник*, *живоџодаџни*, *живоџок*, *живоџолик*, *живоџољубив*, *живоџоморан*, *живуљко*, *живџија*, *жрџивословџе* итд. Иако имају врло мало потврда, многе од ових речи ипак завређују пажњу јер имају продуктиван творбени модел, настале су у језику писаца, имају потенцијал, носе експресивни набој, домаћег су порекла. Могу бити подстицајне за говорнике да и сами граде нове речи од словенског језичког материјала и да лексичке празнине не попуњавају позајмљеницама. Све су то разлози због којих би се обрада оваквих и њима сличних речи могла препоручити, без обзира на њихову ниску учесталост. Ови примери нам показују да лексикограф не би смео имати у виду само фреквенцију у корпусу као једини критеријум за уношење нових речи у речник, већ се свака нова реч мора размотрити понаособ, морају се прочитати примери њене употребе и узети у обзир аутор који ју је употребио у свом делу.

Нових речи нема у изобилју у језику књижевности, али их има у језику медија. Нарочито су присутне у текстовима колумниста, који су склони језичкој игри. Илуструјемо потребу колумниста за грађењем нових речи које су резултат потребе за игром: *сорошастџи*, *сџарлеџан*, *џодмрак*, *џлајмариџи*, *мафијаџи*, *џрвокласни*, *исџрбухозбориџи*, *уџарамџарчаџи*, *домамураџи*, *џиџеџоџворсџиво* итд. Као последица језичке игре, може настати и богато деривационо гнездо неких лексема којима се именују појаве које привлаче пажњу у садашњим друштвеним и политичким приликама, нпр. *џеноцидаџи*, *џеноциџер*, *џеноциџизам*, *џеноциџија*, *џеноциџираџи*, *џеноциџистџи*, *џеноциџлија* итд.

Речи које настају као језичка игра такође имају ниску фреквенцију, баш као и нове речи из језика књижевних дела, и оне поседују експресивност, али њима се обично снижава новинарски стил и своди се на разговорни. Колумнисти често и имају циљ да своје обраћање читаоцима учине непосреднијим и ноншалантнијим (исп. Драгићевић 2019).

Много нових речи појављује се у творбеним и тематским групама, до чега обично долази тако што након позајмљивања неке речи, у кратком размаку настају нове речи са истом творбеном структуром. Речи које се позајмљују у групама сведоче о појавама које су нарочито важне у данашњем политичком и друштвеном животу или говоре о колективном стању свести говорника српског језика. Примера за ову појаву има много, али, као илустрацију, наводимо неке групе нових речи које су у вези с односом према природи и екологији, што је горућа тема данашњице:

агрофанатик, агроактивиста, агроексперт, агромаркет, агротуризам, агроомбил, агросаветник, агроаналитичар, агробизнис, агросвет и др.

биоетика, биоетичар, биоодрживост, биополитика, биопсихолошки, биореволюционарни, биохазард, биобезбедност, биодекор, бионационализам, биотероризам, биотерориста, биоцентризам и др.

екоактивизам, екоагенда, екоакција, екоалтернатива, екоанархиста, екоанксиозност, екоаргумент, екобрендинг, ековенчање, ековикенд, екогеноцид, екогуру, екоентузијаста, екозаповест, екокадри, екоимиц, екојунак, еколевица, екологика, екоманипулација, екомобилан, екомоћ, екоотпор, екопаметан, екорелигија, екосавест, екоселебрити, екорок, екотерор, екофашиста, екофундаменталиста, екофункционер и др.

Наведени примери сведоче о томе да су се биологија и идеологија ујединиле и да се свет поларизовао на људе који се преко мере залажу за бригу о природи и на оне који се ужасавају ових првих. Око та два приступа плете се стварност — они којима је главна преокупација брига о природи и они који им не верују бирају супротстављене политичке партије, слушају различиту врсту музике, немају исту дневну рутину, информишу се из различитих медија. Велик број нових речи из ове области сведочи о њеној важности у ванјезичкој стварности. Истовремено, ове речи указују на веома лако ширење творбеног модела нових речи са страним префиксоидима и префиксима. Као пример нових речи које говоре о самопоуздању говорника српског језика, наводимо групу речи са компонентом *аушо-*, које сведоче о ономе што проф. М. Ломпар назива *духом самојорицања*:

аутоцензура, аутошовиниста, аутоиронија, ауторасизам, аутодисквалификација, аутоколонијализам, аутонихилизам, аутопародија, аутопогубно, аутопрезир, ауторекламерски, аутореклексија, аутостигма и др.

Нове речи из ове групе као да не настају правом творбом речи, већ простим лепљењем препозитивне компоненте на већ постојеће речи. То „лепљење” постаје забрињавајуће јер има све више нових речи насталих додавањем две препозитивне компоненте или више њих на домаће и стране српске речи. Тиме се угрожава уобичајена и допуштена структура српских речи. Понекад се речи са више „налепака” пишу као полусложенице, а у неким случајевима као сложенице, што зависи од афинитета аутора текста:

турбо-мега-наставци, биогеохемијски, биоагроекополис, биомакромолекул, биопсихосоцијални, турбо-ексклузивно-скандалозни, турбо-народњачко-лоповски, биомангнетотерапија итд.

Иако се наведеним новим речима и многим другим које су регистроване у електронском корпусу осликава дух времена, оне углавном неће бити обрађене у РМС2. То се посебно односи на лексеме са врло ниском фреквенцијом, као и на оне којима се шири ниподаштавајући и непријатељски однос према представницима неких идеологија или друштвених група, нпр. *екофашиста, бионациста, агрофанатик, нациласила* итд.

8. Закључна разматрања

На крају овог излагања износимо најважнија запажања и закључке:

- Српска лексикографија веома је развијена, а истовремено и прилично неразвијена. Развијеност се огледа у томе што речнике израђују најбољи српски лингвисти примењујући најновије научне резултате лингвистичких истраживања. Неразвијеност је видљива у недовољној разноврсности речника и недостатку електронских речника.
- Најважнији српски речници израђују се у главним научним институцијама, Српској академији наука и уметности и Матици српској, а не у издавачким кућама, што има својих предности, али и недостатака.
- Рецентни речници савременог српског језика израђују се с идејом да буду нормативни речници. Лексикографи воде битку да се стандардни српски језик заснива, пре свега, на језику угледних писаца, а не на језику медија. Та битка, нажалост, има мало изгледа за успех.
- Респектабилни речници савременог српског језика прате континуитет један другог и чине комплет речника различитог обима. И најновији вишетоми речник Матице српске ослања се на традицију досадашњих речника. Одређене промене условљене су већим простором у речницима (што је достигнуће електронске лексикографије),

стицањем потпунијег увида у грађу (што омогућавају електронски корпуси), новим сазнањима која су проистекла из развоја српске и светске теоријске лексикографије и лексикологије.

Завршавамо овај текст размишљањем о сасвим конкретним, а важним лексикографским задацима које је изложила проф. Д. Гортан-Премк (2007: 243–244), најплодоноснији српски лексикограф, која је учествовала у изради свих досадашњих речника савременог српског језика. Још 2007. године, она је говорила о важности веће видљивости лексикографских дела и популаризацији њихове примене:

Циљ је свакога лексикографа да његово дело стигне до што више корисника на најједноставнији, најјефтинији и најбржи начин, и, што је посебно важно, да стигне управо у тренутку када је лексикографска информација кориснику потребна. Исти је циљ, разуме се, и друштва у целини. Овај се циљ у ово време савременом технологијом може остварити на два начина. Рећи ћу их.

Први начин. Сви постојећи речници могу се ставити на интернет; сајт би се могао звати Српска лексикографија [...] Други начин. [...] Омогућити корисницима мобилне телефоније у свако време, у свакој прилици приступ информацијама из ових речника. Такође би требало омогућити тражење и добијање информација СМС порукама, што је свакако најбржи и најједноставнији пут до потребне информације (Гортан-Премк 2007: 243–244).

И данас би се могли поновити ови предлози као први кораци ка осавремењивању лексикографије и њеног коначног трансфера из штампане сфере у електронску. После тих првих корака, сви каснији спроводили би се лакше и брже.

Литература

- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка (1976). Уз речник жаргона. *Наш језик*, 22 (3), 161–162.
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка (2007). Српска лексикографија данас. Три предлога. У: С. Танасић (ур.), *Шездесет година Института за српски језик САНУ I* (стр. 243–247). Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка, Васић, Вера (ур.) (2002). *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- ГУТКОВ, Владимир Павлович (1993). *Сербская лексикография XVIII века*. Москва: МГУ, Филологический факультет.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна (ур.) (2014). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна (2018). *Српска лексика у прошлости и данас*. Нови Сад: Матица српска.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна (2019). Допринос глобализације банализацији лексичког фонда српског језика. В: А. Лукашанец (ред.), *Глобализација и славянске слова творенне*. XVI Мижнародны з'езд славистаў (Бялград, 19–27. 08. 2018): Тематичны блок (стр. 74–84). Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Беларускі камітэт славистаў, Камісія па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славистаў.
- ЈЕРКОВИЋ, Јован (ур.) (1984). *Лексикографија и лексикологија*. Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.

- КОВАЧЕВИЋ, Милош (ур.) (2022). *Актуелна истражања лексикологије и лексикографије српског језика*. Андрићград: Андрићев институт.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (2014). *Прилози за истражу лексиколошке и мейс-лексикографске библиографије*. Београд: Алма.
- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе (2024). *Прилози за истражу лексиколошке и мейс-лексикографске библиографије II*. Београд: Алма.
- ПЕШИКАН, Митар (1970). *Наш књижевни језик на сто година послије Вука*. Београд: Библиотека Друштва за српскохрватски језик и књижевност СРС.
- ПИПЕР, Предраг (2015). У: Милош Јевтић. *Животи језика. Разговори са Предрагом Пипером*. Београд: Академска књига.
- РИСТИЋ, Стана, ЛАЗИЋ КОЊИК, Ивана, ИВАНОВИЋ, Ненад (ур.) (2016). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РИСТИЋ, Стана, ЛАЗИЋ КОЊИК, Ивана, ИВАНОВИЋ, Ненад (ур.) (2021). *Лексикографија и лексикологија у светлу актуелних проблема*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- ТЕШИЋ, Милосав, Драгићевевић, Рајна, ИВАНОВИЋ, Ненад (ур.) (2018). *Српска лексикографија од Вука до данас*. Каталог изложбе. Београд: САНУ, ССДС.
- ЋУПИЋ, Драго (ур.) (1982). *Лексикографија и лексикологија*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик САНУ, Филолошки факултет УБ – Нови Сад: Филозофски факултет, Матица српска.
- ХИМИК, Василий Васильевич (2004). *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Санкт-Петербург: Норинт.
- ШИПКА, Данко (2007). *Прилози за истражу лексиколошке и мейс-лексикографске библиографије*. Београд: Алма.
- ШИПКА, Данко (2019). Лексикографске дефиниције између универзалног и традиционалног: квантитативно и квалитативно поређење дескриптивних рјечника. *Славистика*, 23 (2), 11–23.

*

- CASARES, Julio (1992). *Introducción a la lexicografía moderna* (3.^a edición). Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- LEW, Robert (2004). *Which Dictionary for Whom? Receptive Use of Bilingual, Monolingual and Semi-Bilingual Dictionaries by Polish Learners of English*. Poznań: Motivex.
- PRČIĆ, Tvrtko (2018). *Ka savremenim srpskim rečnicima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- ŠIPKA, Danko (2000). *Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim*. Springfield: Dunwoody Press.
- ŠIPKA, Danko (2008). Principles and Implementation in Slavic Bilingual Lexicography. Plenary lecture at *Perspectives on Slavistics III*, University of Hamburg, Germany, August 28–31, 2008.
- YONG, Heming, PENG, Jing (2007). *Bilingual Lexicography from a Communicative Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- ZGUSTA, Ladislav (1991). *Priručnik leksikografije* (preveo D. Šipka). Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Лексикографски извори

- PJA3Y: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XXI. Београд: САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*, друго издање. Нови Сад: Матица српска, 2018.
- РСМ1: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСМ2: *Вишејоштни речник савременог српског језика*. (у изради). Пројекат Матице српске.

Rajna Dragićević

**Directions and Challenges
of Serbian Lexicography in the 21st Century**

(Summary)

The paper is centered around the most relevant dictionaries of the contemporary Serbian language. The first section outlines the remarks on the requirements and reasons for the compilation of a dictionary of the contemporary Serbian language. It describes their continuity and the key features. Thereafter, from the perspective of the development of Serbian lexicography so far, it describes the reasons for starting the new project, which is the compilation of a multivolume Matica Srpska dictionary of the contemporary Serbian language. We list the characteristics of this future dictionary which will be fully compatible with the present tradition, and then we highlight certain qualities which will make this dictionary stand out from the others. The paper reaches the following conclusions: 1) Serbian lexicography is exceptionally developed and strikingly underdeveloped at the same time. Its development can be seen in that the dictionaries are compiled by the finest Serbian linguists, applying the cutting-edge scholarly results of linguistic research. Its underdevelopment can be seen in an inadequate diversity of dictionaries and a lack of electronic dictionaries. (2) The most relevant Serbian dictionaries are compiled in the major scientific institutions, the Serbian Academy of Sciences and Arts and the Matica Srpska, not in publishing houses, which has its advantages, but also its drawbacks. (3) The most important dictionaries of the contemporary Serbian language are compiled with an aim of being normative dictionaries. Lexicographers wage battles that Standard Serbian should be primarily founded on the language of renowned authors, not on the language of the media. Unfortunately, those battles have little hope of victory. (4) The most relevant dictionaries of the contemporary Serbian language follow one another's continuity and make up a set of dictionaries of different sizes. The most recent multivolume Matica Srpska dictionary also relies on the tradition of the previously published dictionaries. Certain changes were caused by a greater space in dictionaries (which is an achievement of electronic lexicography), by a fuller insight into the materials (which is provided by electronic corpora), and by new discoveries that stem from the development of Serbian and global theoretical lexicography and lexicology.